

ਗਰੀਬੀ : ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇੱਕ ਚੁਣੌਤੀ

ਅਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲੰਮਾਂ ਸਮਾਂ ਬੀਤਣ 'ਤੇ ਵੀ ਭਾਰਤ ਗਰੀਬੀ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨਾਲ ਲੜ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਗਰੀਬੀ, ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ, ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਆਮਦਨ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਬਦਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪਾਠ ਰਾਹੀਂ ਅਸੀਂ ਗਰੀਬੀ ਰੇਖਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ, ਗਰੀਬੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਚਲਾਏ ਗਏ ਗਰੀਬੀ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਾਂਗੇ।

3.0 ਗਰੀਬੀ ਕੀ ਹੈ ?

ਚਿੱਤਰ 3.1 ਗਰੀਬੀ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਲੋਕ

ਗਰੀਬੀ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗਰੀਬ ਕਿਸ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ? ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਭੂਮੀ ਹੀਣ ਮਜ਼ਦੂਰ, ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸਾਰੀ ਦੇ ਕੰਮ ਜਿਵੇਂ ਸੜਕਾਂ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਆਦਿ ਕਰਦੇ ਦਿਹਾੜੀਦਾਰ; ਸੰਘਣੀ ਵਸੋਂ ਵਾਲੀਆਂ ਝੁੱਗੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਲੋਕ; ਢਾਬਿਆਂ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਬੱਚੇ; ਭਿਖਾਰੀ ਆਦਿ ਗਰੀਬ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਆਰਥਿਕ ਸਰਵੇਖਣ 2011-12 ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ 276 ਮਿਲੀਅਨ (27 ਕਰੋੜ) ਲੋਕ ਗਰੀਬੀ ਵਿੱਚ ਜਿਊਂਦੇ ਹਨ। ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਕੁੱਲ ਗਰੀਬ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੇ 1/5 ਹਿੱਸੇ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗਰੀਬ ਲੋਕ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਗਰੀਬੀ ਉਹ ਸਥਿਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਰੋਟੀ, ਕੱਪੜਾ, ਮਕਾਨ, ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਿਹਤ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਆਦਿ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਨਾ ਹੋਣ ਤੇ ਗਰੀਬੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਦੀ ਹਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਦੇਸ਼ ਨਿਰੰਤਰ ਗਰੀਬ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

3.1 ਗਰੀਬੀ ਦੇ ਮਾਪਦੰਡ

ਗਰੀਬੀ ਦੇ ਦੋ ਮਾਪਦੰਡ ਹਨ:-

- i. ਸਾਪੇਖ ਗਰੀਬੀ (Relative Poverty)
  - ii. ਨਿਰਪੇਖ ਗਰੀਬੀ (Absolute Poverty)
- i. ਸਾਪੇਖ ਗਰੀਬੀ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਜਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਤਿ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮਦਨ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਮਦਨ ਸਾਪੇਖ ਗਰੀਬੀ ਦੇ ਦੋ ਸੂਚਕ ਹਨ।
- ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਪੇਖ ਗਰੀਬੀ ਦਾ ਭਾਵ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਮਦਨ ਦੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਹੈ।
- ii. ਨਿਰਪੇਖ ਗਰੀਬੀ ਤੋਂ ਭਾਵ, ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਆਮਦਨ ਅਤੇ ਉਪਭੋਗ ਦੇ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਵੱਲੋਂ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਲਈ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਕੈਲਰੀ ਦੀ ਮਾਤਰਾ, ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੈਲਰੀ ਦੀ ਮਾਤਰਾ (2100-2400) ਕੈਲਰੀ ਪ੍ਰਤੀ ਦਿਨ ਤੋਂ ਘੱਟ ਹੈ, ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਨਿਰਪੇਖ ਗਰੀਬ ਹੈ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਿਰਪੇਖ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ, ਗਰੀਬੀ ਦਾ ਉਹ ਮਾਪ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਪਭੋਗ ਦਾ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਪੱਧਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਵੱਲੋਂ ਉਪਭੋਗ ਕੀਤੀ ਕੈਲਰੀ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਲਗਭਗ 39 ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਤ ਜਨਸੰਖਿਆ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗਰੀਬ ਹੈ।

ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਸ਼ਹਿਰੀ ਗਰੀਬੀ ਅਤੇ ਪੇਂਡੂ ਗਰੀਬੀ ਦੇ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਨਾਲ ਗਰੀਬੀ ਵਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਾਂਗੇ।

ਪੇਂਡੂ ਗਰੀਬੀ

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇੱਕ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਭੋਲਾ ਨਾਂ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਜ਼ਿੰਮੀਦਾਰ ਦੇ ਫ਼ਾਰਮ ਵਿੱਚ ਦਿਨ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਮਿਹਨਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸਨੇ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੇ ₹ 60 ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਦੇ ਕਮਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ। ਉਸ ਲਈ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਅੱਠ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਾਸਤੇ ਰੋਟੀ ਅਤੇ ਕੱਪੜੇ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨਾ

ਮੁਸ਼ਕਲ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਕੁਝ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਘਰੇਲੂ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਬਦਲੇ ਵਿੱਚ ਉਸਨੇ ਥੋੜ੍ਹੀ ਕਣਕ ਜਾਂ ਚਾਵਲ, ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ₹ 100 ਪ੍ਰਤਿ ਮਹੀਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ। ਉਹ ਫਾਰਮ ਵਿੱਚ ਇਕ ਝੁੱਗੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਸਦਾ ਇੱਕ ਪੁੱਤਰ ਸਾਈਕਲ ਮੁਰੰਮਤ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਤੇ ਸਹਾਇਕ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਪੁੱਤਰ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਦੇ ਘਰੇਲੂ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਭੋਲੇ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿ ਮਹੀਨਾ ਵਿੱਚ ਹੋਰ 300 ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਉਸਦੀ ਵੱਡੀ ਧੀ ਘਰ ਵਿੱਚ ਛੋਟੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਫਟੇ ਪੁਰਾਣੇ ਕੱਪੜੇ ਹੀ ਹਨ। ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰਤ ਤੋਂ ਘੱਟ ਭੋਜਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਬੱਚਾ ਸਕੂਲ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ। ਜੁੱਤੀਆਂ, ਸਾਬਣ, ਤੇਲ ਆਦਿ ਪਰਿਵਾਰ ਲਈ ਅਰਾਮਦਾਇਕ ਵਸਤੂਆਂ ਹਨ।

ਚਿੱਤਰ 3.2 ਪੇਂਡੂ ਗਰੀਬੀ

ਸ਼ਹਿਰੀ ਗਰੀਬੀ

ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਾਂ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਇਕ ਫੈਕਟਰੀ ਵਿੱਚ ਦਿਹਾੜੀਦਾਰ ਮਜ਼ਦੂਰ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਸਨੂੰ ਕੰਮ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਇੱਕ ਮਹੀਨੇ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ ₹ 1000 ਕਮਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਜੀਤੋ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਵੱਡੀ ਬੇਟੀ ਵੀ ਕੁਝ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਫ਼ਾਈ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਕੇ ₹ 800 ਹੋਰ ਕਮਾ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਲਈ ਦੋ ਵਕਤ ਦੇ ਭੋਜਨ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਉਸਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਦੋ ਕਮਰਿਆਂ ਵਾਲੇ ਕਿਰਾਏ ਦੇ ਮਕਾਨ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਘਰ ਬਹੁਤ ਖਸਤਾ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਮਾਤਾ ਬਜ਼ੁਰਗ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਬਿਮਾਰ ਪਿਤਾ ਦਾ ਇਲਾਜ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਉਸਦੀ 10 ਸਾਲਾਂ

ਚਿੱਤਰ 3.3 ਸ਼ਹਿਰੀ ਗਰੀਬੀ

ਦੀ ਬੇਟੀ ਘਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਭੈਣ ਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਬੱਚਾ ਸਕੂਲ ਨਹੀਂ ਗਿਆ। ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਆਪ ਵੀ ਕਦੇ ਸਕੂਲ ਨਹੀਂ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਨੇ 10 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਇਹਨਾਂ ਦੋ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਸਾਫ਼ ਹੈ ਕਿ ਗਰੀਬੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ ;

- ਭੁੱਖ
- ਕੰਮ ਦੀ ਘਾਟ
- ਅਨਿਯਮਿਤ ਰੁਜ਼ਗਾਰ
- ਚੰਗੀ ਸਿਹਤ ਲਈ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੀ ਕਮੀ
- ਸਾਫ਼ ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਸਾਫ਼-ਸਫ਼ਾਈ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਣ ਗੈਰ ਸਿਹਤ ਰਹਿਣ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਪੈਂਦਾ ਹੋਣੇ।
- ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਕੂਲ ਭੇਜਣ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰੱਥ ਹੋਣਾ।
- ਵੱਡੇ ਪਰਿਵਾਰ ਹੋਣੇ ਤਾਂ ਜੋ ਛੋਟੇ ਬੱਚਿਆਂ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਵਾ ਕੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨੀਆਂ।

ਆਉ ਚਰਚਾ ਕਰੀਏ

ਪੇਂਡੂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਗਰੀਬੀ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗਰੀਬੀ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕਾਰਨਾਂ ਤੇ ਚਰਚਾ ਕਰਕੇ ਪਤਾ ਕਰੋ ਕਿ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਗਰੀਬੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕਾਰਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹਨ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ:-

• ਭੂਮੀਹੀਣ ਪਰਿਵਾਰ	• ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ
• ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਵੱਡਾ ਆਕਾਰ	• ਅਨਪੜ੍ਹਤਾ
• ਕਮਜ਼ੋਰ ਸਿਹਤ/ ਕੁਪੋਸ਼ਣ	

3.2 ਗਰੀਬੀ ਰੇਖਾ

ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀ ਨਿਊਨਤਮ ਆਮਦਨ ਨੂੰ ਮਾਪਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਗਰੀਬੀ ਰੇਖਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਲੋੜਾਂ ਦੇ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਗਰੀਬੀ ਰੇਖਾ ਤੋਂ ਥੱਲੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗਰੀਬ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਗਰੀਬ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਉਸਦੀ ਆਮਦਨ ਜਾਂ ਉਪਭੋਗ ਦਾ ਪੱਧਰ ਮੁਢਲੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸਾਲ 2011-12 ਦੇ ਅੰਕੜਿਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਉਹ ਲੋਕ ਗਰੀਬ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਪਭੋਗ ਖਰਚਾ ਪ੍ਰਤਿ ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਤਿ ਮਹੀਨਾ 816 ਰੁਪਏ ਤੋਂ ਘੱਟ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਗਰੀਬ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਪਭੋਗ ਖਰਚਾ ਪ੍ਰਤਿ ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਤਿ ਮਹੀਨਾ 1000 ਰੁਪਏ ਤੋਂ ਘੱਟ ਹੈ। ਗਰੀਬੀ ਰੇਖਾ ਦੇ ਅਨੁਮਾਨ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਭੋਜਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਦਾ ਵਰਤਮਾਨ ਫਾਰਮੂਲਾ ਲੋੜੀਂਦੀ ਕੈਲਰੀ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਭੋਜਨ ਦੀ ਔਸਤ ਸਵੀਕਾਰਤਾ ਕੈਲਰੀ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ 2400 ਕੈਲਰੀ ਪ੍ਰਤਿ ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਤਿ ਦਿਨ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ 2100 ਕੈਲਰੀ ਪ੍ਰਤਿ ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਤਿ ਦਿਨ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਕੈਲਰੀ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਉਮਰ, ਲਿੰਗ ਅਤੇ ਕੰਮ ਦੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਨਾਲ ਬਦਲਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਿਹਨਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕੈਲਰੀ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਨੈਸ਼ਨਲ ਸੈਂਪਲ ਸਰਵੇ ਆਰਗੇਨਾਈਜ਼ੇਸ਼ਨ (NSSO) ਸਾਧਾਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਹਰ ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਸੈਂਪਲ ਸਰਵੇਖਣ ਕਰਕੇ ਗਰੀਬੀ ਰੇਖਾ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਉਂਦੇ ਹਨ। NSSO ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਅਨੁਮਾਨ ਇਹ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹਾਲੇ ਵੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਕੁੱਲ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦਾ 22% ਹਿੱਸਾ ਗਰੀਬੀ ਰੇਖਾ ਤੋਂ ਥੱਲੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਇੱਕ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲੋਂ ਭਿੰਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਗਰੀਬੀ ਰੇਖਾ, ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਸਥਾਨ ਨਾਲ ਬਦਲਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਜੇਕਰ ਮਨੁੱਖ ਕੋਲ ਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਗਰੀਬ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਅਜੇ ਵੀ ਕਾਰ ਮੁੱਖ ਸੁਵਿਧਾ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ।

ਪੂਰੇ ਦਿਨ ਦੇ ਭੋਜਨ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਊਰਜਾ ਨੂੰ ਮਾਪਣ ਦੀ ਇਕਾਈ ਕੈਲਰੀ ਹੈ।

3.3 .ਗਰੀਬੀ ਦੇ ਸੂਚਕ

ਗਰੀਬੀ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨੀ ਗਰੀਬੀ ਨੂੰ ਮਾਪਣ ਦੇ ਮਾਪ-ਦੰਡਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਾਧਾਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਮਾਪ-ਦੰਡ ਆਮਦਨ ਤੇ ਉਪਭੋਗ ਦੇ ਪੱਧਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਮਾਪਦੰਡ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਨਪੜ੍ਹਤਾ ਦਰ, ਕੁਪੋਸ਼ਣ, ਸਿਹਤ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਕਮੀ, ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਅਵਸਰਾਂ ਦੀ ਕਮੀ, ਪੀਣ ਵਾਲੇ ਸਾਫ਼ ਪਾਣੀ ਦੀ ਕਮੀ ਆਦਿ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਵੱਖਰੇਵਾਂ ਇੱਕ ਹੋਰ ਆਮ ਮਾਪਦੰਡ ਹੈ ਜਿਸ ਤੇ ਗਰੀਬੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਵੱਖਰੇਵਾਂ ਗਰੀਬੀ ਦਾ ਇੱਕ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਪਰਿਣਾਮ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਵੱਖਰੇਵੇਂ ਅਧੀਨ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਅਵਸਰਾਂ ਤੋਂ ਵਾਂਝੇ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੱਛੜੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਘਾਟ ਇੱਕ ਹੋਰ ਸੂਚਕ ਹੈ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਗਰੀਬੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ।

3.4 .ਗਰੀਬੀ ਦੇ ਅਨੁਮਾਨ

ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਗਰੀਬੀ ਦੇ ਅਨੁਮਾਨ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਪੱਧਰ-ਪੇਂਡੂ/ਸ਼ਹਿਰੀ ਅਨੁਮਾਨ, ਅੰਤਰਰਾਜੀ ਅਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਆਪੀ ਗਰੀਬੀ ਅਨੁਪਾਤ ਅਨੁਸਾਰ ਪੜ੍ਹਾਓਗੇ।

(i) ਪੇਂਡੂ-ਸ਼ਹਿਰੀ ਅਨੁਮਾਨ : ਗਰੀਬੀ ਰੇਖਾ ਤੋਂ ਥੱਲੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਤਤਾ ਪਿਛਲੇ ਦੋ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਘਟੀ ਹੈ। ਪੇਂਡੂ ਗਰੀਬੀ, ਸ਼ਹਿਰੀ ਗਰੀਬੀ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਗਤੀ ਨਾਲ ਘੱਟ ਰਹੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਦੋਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕਮੀ ਆਈ ਹੈ। ਸਾਰਣੀ 3.1 ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਪੇਂਡੂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਗਰੀਬੀ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਸਾਰਣੀ 3.1 ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਗਰੀਬੀ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ

ਸਾਲ	ਗਰੀਬੀ ਅਨੁਪਾਤ (ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਤ)			ਗਰੀਬਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ (ਮਿਲੀਅਨ)		
	ਪੇਂਡੂ	ਸ਼ਹਿਰੀ	ਕੁੱਲ	ਪੇਂਡੂ	ਸ਼ਹਿਰੀ	ਕੁੱਲ
1993-94	50.1%	31.8%	44.3%	328.6	74.5	403.7
2004-05	41.8%	25.7%	37.2%	326.3	80.8	497.1
2011-12	25.7%	13.7%	21.92%	216.6	53.1	269.3

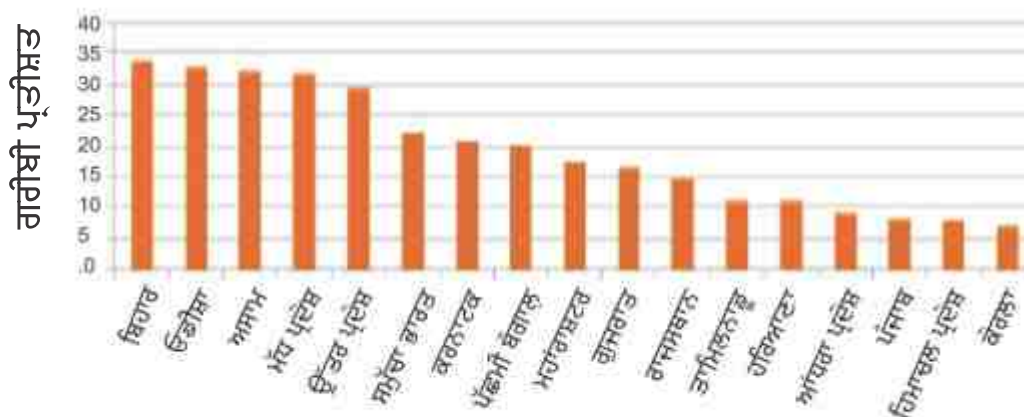
ਸ੍ਰੋਤ : ਆਰਥਿਕ ਸਰਵੇਖਣ 2013-14, ਵਿੱਤ ਮੰਤਰਾਲਾ, ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ

ਸਾਲ 1993-94 ਵਿੱਚ 403.7 ਮਿਲੀਅਨ ਲੋਕ ਜਾਂ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੇ 44.3% ਲੋਕ ਗਰੀਬੀ ਰੇਖਾ ਤੋਂ ਥੱਲੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। 2004-05 ਵਿੱਚ ਗਰੀਬੀ ਰੇਖਾ ਤੋਂ ਥੱਲੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਅਨੁਪਾਤ ਘੱਟ ਕੇ 37.2% ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ 2011-12 ਵਿੱਚ ਇਹ ਅਨੁਪਾਤ ਘੱਟ ਕੇ 21.92% ਹੋਇਆ। ਸਾਰਣੀ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਅੰਕੜਿਆਂ ਮੁਤਾਬਿਕ ਪੇਂਡੂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਗਰੀਬੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਤਤਾ ਵਿੱਚ ਸਾਲ 1993-94 ਤੋਂ 2011-12 ਤੱਕ ਲਗਾਤਾਰ ਗਿਰਾਵਟ ਆਈ ਹੈ,

(ii) ਅੰਤਰ ਰਾਜੀ ਅਸਮਾਨਤਾ - ਭਾਰਤ ਦੇ ਹਰੇਕ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਗਰੀਬ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਅਨੁਪਾਤ ਇੱਕ ਸਮਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਜਾਂ ਨੇ ਗਰੀਬੀ ਨੂੰ ਮਿਟਾਉਣ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੁਧਾਰ ਅਪਣਾਏ ਹਨ।

ਹਾਲ ਦੇ ਅਨੁਮਾਨ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ 11 ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਗਰੀਬੀ ਅਨੁਪਾਤ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਔਸਤ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਹੈ। ਗਰੀਬੀ ਅਜੇ ਵੀ ਬਿਹਾਰ, ਆਸਾਮ, ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਗੰਭੀਰ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਗ੍ਰਾਫ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਬਿਹਾਰ ਅਤੇ ਓਡੀਸ਼ਾ (32.6%) ਗਰੀਬੀ ਅਨੁਪਾਤ ਦੇ ਨਾਲ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਗਰੀਬ ਰਾਜ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਕਈ ਰਾਜ ਜਿਵੇਂ ਕੇਰਲ, ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ, ਗੁਜਰਾਤ,

ਗ੍ਰਾਫ 3.1 ਸਾਲ 2011-12 ਦੌਰਾਨ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਗ਼ਰੀਬੀ ਦਾ ਅਨੁਪਾਤ

ਸ੍ਰੋਤ : ਆਰਥਿਕ ਸਰਵੇਖਣ 2013-14, ਵਿੱਤ ਮੰਤਰਾਲਾ, ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ

ਪੰਜਾਬ, ਹਰਿਆਣਾ ਅਤੇ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਨੇ ਸਫਲਤਾ ਪੂਰਵਕ ਗ਼ਰੀਬੀ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕੇਰਲ ਨੇ ਮਾਨਵ ਸੰਸਾਧਨ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਨੂੰ ਭੂਮੀ ਸੁਧਾਰ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਗ਼ਰੀਬੀ ਘੱਟ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ ਨੇ ਜਨਤਕ ਵੰਡ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੁਆਰਾ ਭੋਜਨ ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਹਨਾਂ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਗ਼ਰੀਬੀ ਘੱਟ ਹੋਈ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਹਰਿਆਣਾ ਰਾਜ ਉੱਚ ਖੇਤੀ ਵਾਧੇ ਦਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਗ਼ਰੀਬੀ ਘੱਟ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਰਹੇ ਹਨ।

ਆਓ ਚਰਚਾ ਕਰੀਏ

- ਗ੍ਰਾਫ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਪੰਜ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦੱਸੋ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਗ਼ਰੀਬ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਤਤਾ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ।
- ਉਹਨਾਂ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦੱਸੋ ਜਿੱਥੇ ਗ਼ਰੀਬੀ ਦਾ ਅਨੁਪਾਤ 22% ਤੋਂ ਘੱਟ ਪਰੰਤੂ 15% ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ।
- ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਗ਼ਰੀਬੀ ਦੇ ਅਨੁਪਾਤ ਵਾਲੇ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲਿਖੋ।

(iii) ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਆਪੀ ਗ਼ਰੀਬ ਅਨੁਪਾਤ - ਗ਼ਰੀਬੀ ਸਿਰਫ ਭਾਰਤ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਪਰੰਤੂ ਵਿਸ਼ਵ ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਚੁਣੌਤੀ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਕਈ ਕਰੋੜ ਲੋਕ ਆਪਣੀਆਂ ਮੁੱਖ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਹਨ। ਗ਼ਰੀਬੀ ਦਾ ਅਨੁਪਾਤ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਗ਼ਰੀਬੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿਕਸਿਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਹੈ। ਸਧਾਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਗ਼ਰੀਬੀ ਵਿੱਚ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਗਿਰਾਵਟ ਆਈ ਹੈ। ਚੀਨ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਪੂਰਬੀ

ਏਸ਼ੀਆ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਸਾਧਨ ਵਿਕਾਸ 'ਚ ਨਿਵੇਸ਼ ਦੇ ਕਾਰਨ ਗਰੀਬੀ ਪੱਧਰ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਮੀ ਆਈ ਹੈ। ਦੱਖਣੀ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਭਾਰਤ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ, ਸ੍ਰੀ ਲੰਕਾ, ਨੇਪਾਲ, ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼, ਭੂਟਾਨ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਗਰੀਬੀ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਗਿਰਾਵਟ ਇੰਨੀ ਤੇਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਰੂਸ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਕੋਈ ਗਰੀਬ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਹੁਣ ਉੱਥੇ ਵੀ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਗਰੀਬੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ।

3.5 ਗਰੀਬੀ ਦੇ ਕਾਰਨ

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਕ ਗਰੀਬੀ ਦੇ ਅਨੇਕ ਕਾਰਨ ਹਨ :-

(i) ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਧੀਮੀ ਦਰ - ਭਾਰਤ 100 ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਨੇ ਪਰੰਪਰਿਕ ਕੱਪੜਾ ਉਦਯੋਗ ਅਤੇ ਘਰੇਲੂ ਤੇ ਛੋਟੇ ਉਦਯੋਗ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉੱਨਤੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਨੂੰ ਨਿਰਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਅਵਸਰ, ਆਮਦਨ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਵਾਧਾ ਦਰ ਵਿੱਚ ਗਿਰਾਵਟ ਆਈ।

(ii) ਭਾਰੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦਬਾਅ - ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਜਨਸੰਖਿਆ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵੱਧ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੀ ਉੱਚ ਵਾਧਾ ਦਰ ਨੇ ਪ੍ਰਤਿ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮਦਨ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਦੇ ਨਾਲ ਬਚਤਾਂ ਘੱਟ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੇ ਭਾਰੀ ਦਬਾਅ ਨੇ ਨਿਰਭਰਤਾ ਦੇ ਬੋਝ ਨੂੰ ਵਧਾਇਆ ਜੋ ਕਿ ਸਮੇਂ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਹੋਰ ਗਰੀਬੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ।

(iii) ਪੇਂਡੂ ਅਰਥ-ਵਿਵਸਥਾ - ਭਾਰਤ ਦੀ ਅਰਥ-ਵਿਵਸਥਾ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਪੇਂਡੂ ਅਰਥ-ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਕੁੱਲ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦਾ ਲਗਪਗ 70 ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਤ ਹਿੱਸਾ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਬਹੁਤ ਪੱਛੜੀ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇਹ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਮਦਨ ਵਿੱਚ 18% ਤੋਂ ਘੱਟ ਹਿੱਸੇ ਦਾ ਹੀ ਭਾਗੀਦਾਰ ਹੈ। ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵਿੱਚ ਛੁਪੀ ਹੋਈ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਇਸ ਖੇਤਰ ਦੀ ਆਮਦਨ ਨੂੰ ਘਟਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਨਾਲ ਗਰੀਬੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

(iv) ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ - ਜਨਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਲਗਾਤਾਰ ਵਾਧੇ ਨਾਲ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਅਤੇ ਅਲਪ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਰਵਜਨਿਕ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀ ਖੇਤਰਾਂ ਨੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਇੰਨੇ ਅਵਸਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਕਿ ਸਾਰੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਲੱਭਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਕੰਮ ਮਿਲ ਸਕੇ। ਅਨਿਯਮਿਤ ਘੱਟ ਆਮਦਨ, ਰਹਿਣ ਦੀਆਂ ਘਟੀਆ ਸਹੂਲਤਾਂ ਆਦਿ ਨੇ ਗਰੀਬੀ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹੀ-ਲਿਖੀ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਅਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ 'ਚ ਛੁਪੀ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗਰੀਬੀ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦੀ ਪਰਛਾਈ ਹੈ।

(v) ਘੱਟ ਖੇਤੀ ਉੱਤਪਾਦਨ - ਛੋਟੇ ਅਤੇ ਬਿਖਰੇ ਹੋਏ ਖੇਤ, ਪੂੰਜੀ ਦੀ ਘਾਟ, ਖੇਤੀ ਕਰਨ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਤਰੀਕੇ, ਅਨਪੜ੍ਹਤਾ ਆਦਿ ਦੇ ਕਾਰਨ ਖੇਤੀ ਉੱਤਪਾਦਨ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਗਰੀਬੀ ਦਾ ਇਹ ਇੱਕ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਹੈ।

(vi) ਉੱਚ ਕੀਮਤਾਂ - ਲਗਾਤਾਰ ਵੱਧ ਰਹੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨੇ ਗਰੀਬਾਂ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਵਧਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ, ਗਰੀਬ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਆਮਦਨ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਭਾਗ ਖਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਗਰੀਬ ਹੋਰ ਗਰੀਬ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(vii) ਸਮਾਜਿਕ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਕਾਰਕ - ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਗਰੀਬ ਲੋਕ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ, ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ, ਵਿਆਹਾਂ ਆਦਿ ਤੇ ਬਹੁਤ ਪੈਸਾ ਖਰਚ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜਿਕ ਕਾਰਕ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਨਪੜ੍ਹਤਾ, ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਆਕਾਰ ਅਤੇ ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਵੀ ਉੱਚ ਗਰੀਬੀ ਦਰ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹਨ। ਕਰਜ਼ ਦਾ ਉੱਚਾ ਪੱਧਰ ਗਰੀਬੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਹਨ।

3.6 ਗਰੀਬੀ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੇ ਉਪਾਅ

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਗਰੀਬੀ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਵਰਤਮਾਨ ਗਰੀਬੀ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਦੋ ਕਾਰਕਾਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹਨ :-

(i) ਆਰਥਿਕ ਵਾਧੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਨ - ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਗਰੀਬੀ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਹੱਲ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਗਤੀ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਗਤੀ ਵੱਧਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਫ਼ਰਮਾਂ ਅਤੇ ਫੈਕਟਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਵੱਧਦੇ ਹਨ। ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਮੌਕੇ ਜਿੰਨੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਣਗੇ ਗਰੀਬੀ ਉੱਨੀ ਘੱਟ ਹੋਵੇਗੀ। 1980 ਦੇ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਵਾਧੇ ਦੀ ਦਰ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਵਾਧਾ ਰੁਜ਼ਗਾਰਾਂ ਦੇ ਅਵਸਰਾਂ ਨੂੰ ਵਧਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਨਿਵੇਸ਼ ਦੇ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਾਧਨ ਉਪਲੱਬਧ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਗਰੀਬੀ ਵਿੱਚ ਕਮੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

(ii) ਗਰੀਬੀ ਘਟਾਉਣ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ - ਗਰੀਬ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਇਸ ਲਈ ਗਰੀਬੀ ਹਟਾਉ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਹੇਠਾਂ ਦਰਸਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ: -

- i. ਪੰਜਵੀਂ ਪੰਜ ਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਗਰੀਬਾਂ ਦੇ ਰਹਿਣ- ਸਹਿਣ ਦੇ ਦਰਜੇ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕਣ ਲਈ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ (Minimum Needs Programme) ਚਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਅਧੀਨ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਿੱਖਿਆ, ਕਿਸ਼ੋਰ ਸਿੱਖਿਆ, ਪੇਂਡੂ ਸਿਹਤ, ਪੇਂਡੂ ਜਲ ਸਪਲਾਈ, ਪੇਂਡੂ ਸੜਕਾਂ, ਪੇਂਡੂ ਬਿਜਲੀ ਕਰਨ, ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬਣੀਆਂ ਗੰਦੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਹ ਯੋਜਨਾ ਸਮਾਜ ਦੇ ਗਰੀਬ ਵਰਗ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨਾ ਸੀ।
- ii. ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਨੈਸ਼ਨਲ ਰੂਰਲ ਇਮਪਲਾਇਮੈਂਟ ਗਾਰੰਟੀ ਐਕਟ (MNREGA 2005)-ਇਹ ਐਕਟ ਹਰ ਸਾਲ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਹਰ ਇੱਕ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ 100 ਦਿਨ ਲਈ ਸੁਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਤਾਵਿਤ ਰੁਜ਼ਗਾਰਾਂ ਦਾ ਇਕ

ਤਿਹਾਈ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਮਹਿਲਾਵਾਂ ਲਈ ਰਾਖਵਾਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ, ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਗਾਰੰਟੀ ਫੰਡ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

- iii. ਸੰਪੂਰਨ ਗ੍ਰਾਮੀਣ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਯੋਜਨਾ (SGRY)-ਵਾਧੂ (Surplus) ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਅਵਸਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਖੇਤਰੀ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਇਹ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ ਗਈ ਹੈ।
- iv. ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਯੋਜਨਾ (PMRY)-ਇਹ ਯੋਜਨਾ 1993 ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਲਈ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਅਵਸਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਸੀ।
- v. ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਗ੍ਰਾਮਉਦਯੋਗ ਯੋਜਨਾ (PMGY)-ਇਹ ਯੋਜਨਾ ਸਾਲ 2000 ਵਿੱਚ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰ ਦੀਆਂ ਸੜਕਾਂ, ਘਰ, ਪੀਣ ਦੇ ਪਾਣੀ, ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਿਹਤ ਨੂੰ ਵਾਧੂ ਕੇਂਦਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈ ਕੇ ਸੁਧਾਰਨਾ ਹੈ।
- vi. ਅੰਤੋਦਯਾ ਅੰਨ ਯੋਜਨਾ (AAY) - ਇਹ ਯੋਜਨਾ ਸਾਲ 2000 ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਅਧੀਨ ਗ਼ਰੀਬ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 25 ਕਿਲੋ ਅੰਨ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘੱਟ ਕੀਮਤ ਤੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ₹ 2 ਪ੍ਰਤਿ ਕਿਲੋ ਕਣਕ ਅਤੇ ₹ 3 ਪ੍ਰਤਿ ਕਿਲੋ ਚਾਵਲ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਬਹੁਤ ਖਰਚ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਮਿਲੇ-ਜੁਲੇ ਨਿਕਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਹੀ ਟੀਚਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕਮੀ, ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਨੂੰ ਘੱਟ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅਜੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਗ਼ਰੀਬੀ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਗ਼ਰੀਬੀ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਨਾਲ ਆਰਥਿਕ ਵਾਧਾ, ਉੱਚੀ ਸਾਖਰਤਾ ਦਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਵਰਗ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਉਤਸ਼ਾਹ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਵਧ ਰਹੀ ਜਨ ਸੰਖਿਆ ਦੀ ਦਰ ਵੀ ਘੱਟਦੀ ਹੈ।

ਸੰਖੇਪ ਸਾਰ (Summary)

- ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੁਣ ਤੱਕ ਵੀ ਭਾਰਤ ਗ਼ਰੀਬੀ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।
- ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਕੁੱਲ ਗ਼ਰੀਬ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੇ 1/5 ਹਿੱਸੇ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗ਼ਰੀਬ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।
- ਗ਼ਰੀਬੀ ਉਹ ਸਥਿਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

- ਗਰੀਬੀ, ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਲਾਚਾਰੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।
- ਗਰੀਬੀ ਰੇਖਾ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਜ਼ਰੂਰੀ ਆਮਦਨ ਨੂੰ ਮਾਪਣ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਹੈ।
- ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੈਲਰੀ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ 2400 ਕੈਲਰੀ ਪ੍ਰਤਿ ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਤਿ ਦਿਨ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ 2100 ਕੈਲਰੀ ਪ੍ਰਤਿ ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਤਿ ਦਿਨ ਹੈ।
- ਪੇਂਡੂ ਗਰੀਬੀ ਸ਼ਹਿਰੀ ਗਰੀਬੀ ਨਾਲੋਂ ਤੇਜ਼ ਗਤੀ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਵੱਧ ਰਹੀ ਹੈ। ਦੋਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਕੁਝ ਕਮੀ ਆਈ ਹੈ।
- ਭਾਰਤ ਦੇ ਹਰੇਕ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਗਰੀਬ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਅਨੁਪਾਤ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਗਰੀਬੀ ਦਾ ਅਨੁਪਾਤ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰਾ ਹੈ।

ੳ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਬਹੁ-ਵਿਕਲਪਿਕ ਚੋਣ ਪ੍ਰਸ਼ਨ:-

- ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਗਰੀਬੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਕਿੰਨੀ ਹੈ।

(a) 20 ਕਰੋੜ	(b) 25 ਕਰੋੜ
(c) 26 ਕਰੋੜ	(d) ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ।
- ਗਰੀਬੀ ਦਾ ਅਨੁਪਾਤ ..... ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਹੈ।

(a) ਵਿਕਸਿਤ ਦੇਸ਼ਾਂ	(b) ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਦੇਸ਼ਾਂ
(c) ਅਲਪ ਵਿਕਸਿਤ ਦੇਸ਼ਾਂ	(d) ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ
- ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗਰੀਬ ਰਾਜ ਕਿਹੜਾ ਹੈ?

(a) ਬਿਹਾਰ	(b) ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼
(c) ਪੰਜਾਬ	(d) ਰਾਜਸਥਾਨ
- ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਮਦਨ ਕਿਸ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ।

(a) ਗਰੀਬੀ ਰੇਖਾ	(b) ਜੰਨਸੰਖਿਆ
(c) ਸਾਪੇਖ ਗਰੀਬੀ	(d) ਨਿਰਪੇਖ ਗਰੀਬੀ

2. ਖਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ:-

- i. ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਕੁੱਲ ਗ਼ਰੀਬ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੇ ..... ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗ਼ਰੀਬ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।
- ii. ਗ਼ਰੀਬੀ ਗ਼ਰੀਬ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ..... ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।
- iii. .... ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ..... ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕੈਲਰੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
- iv. ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਨੇ ..... ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਗ਼ਰੀਬੀ ਘੱਟ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਰਹੇ ਹਨ।
- v. ਉਹ ਤਰੀਕਾ ਜਿਹੜਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਘੱਟੋ- ਘੱਟ ਜ਼ਰੂਰੀ ਆਮਦਨ ਨੂੰ ਮਾਪਣ ਦਾ ਹੈ, ਨੂੰ ..... ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।
- vi. .... ਗ਼ਰੀਬੀ ਦੇ ਮਾਪਦੰਡ ਦਾ ਇੱਕ ਕਾਰਨ ਹੈ।

3. ਸਹੀ /ਗਲਤ :-

- i. ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਆਪੀ ਗ਼ਰੀਬੀ ਵਿੱਚ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਗਿਰਾਵਟ ਆਈ ਹੈ।
- ii. ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵਿੱਚ ਛੁਪੀ ਹੋਈ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
- iii. ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹੀ-ਲਿਖੀ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
- iv. ਨੈਸ਼ਨਲ ਸੈਂਪਲ ਸਰਵੇ ਆਰਗਨਾਈਜ਼ੇਸ਼ਨ (NSSO) ਸਰਵੇਖਣ ਕਰਕੇ ਜਨਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਹੋ ਰਹੇ ਵਾਧੇ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਉਂਦੇ ਹਨ।
- v. ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਗ਼ਰੀਬੀ ਵਾਲੇ ਰਾਜ ਬਿਹਾਰ ਅਤੇ ਓਡੀਸ਼ਾ ਹਨ।

4. ਬਹੁਤ ਛੋਟੇ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ:-

- i. ਸਾਪੇਖ ਗ਼ਰੀਬੀ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ ?
- ii. ਨਿਰਪੇਖ ਗ਼ਰੀਬੀ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ ?
- iii. ਸਾਪੇਖ ਗ਼ਰੀਬੀ ਦੇ ਦੋ ਸੰਕੇਤਕਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦੱਸੋ।
- iv. ਗ਼ਰੀਬੀ ਰੇਖਾ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ ?
- v. ਗ਼ਰੀਬੀ ਰੇਖਾ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਰਤ ਦੇ ਯੋਜਨਾ ਕਮਿਸ਼ਨ, ਨੇ ਕੀ ਮਾਪਦੰਡ ਅਪਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

- vi. ਗ਼ਰੀਬੀ ਦੇ ਦੋ ਮਾਪਦੰਡਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦੱਸੋ।
- vii. ਗ਼ਰੀਬ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕੌਣ ਦੁੱਖ ਸਹਿੰਦਾ ਹੈ ?
- viii. ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦੋ ਗ਼ਰੀਬ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦੱਸੋ।
- ix. ਕੇਰਲਾ ਨੇ ਗ਼ਰੀਬੀ ਕਿਵੇਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਘਟਾਈ ਹੈ ?
- x. ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਨੂੰ ਗ਼ਰੀਬੀ ਘਟਾਉਣ ਵਿੱਚ ਕਿਸਨੇ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ।
- xi. ਦੋ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਦੱਸੋ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉੱਚ ਖੇਤੀ ਬਾੜੀ ਵਾਧਾ ਦਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਗ਼ਰੀਬੀ ਘਟਾਈ ਹੈ।
- xii. ਚੀਨ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਪੂਰਬੀ ਏਸ਼ੀਆਈ ਦੇਸ਼ ਗ਼ਰੀਬੀ ਘਟਾਉਣ ਵਿੱਚ ਕਿਵੇਂ ਸਮਰੱਥ ਹੋਏ ?
- xiii. ਗ਼ਰੀਬੀ ਦੇ ਦੋ ਕਾਰਨ ਦੱਸੋ ?
- xiv. ਦੋ ਗ਼ਰੀਬੀ ਘਟਾਉਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦੱਸੋ ?
- xv. ਉਸ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦਾ ਨਾਮ ਦੱਸੋ ਜਿਹੜਾ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲੀ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਮੁਫਤ ਭੋਜਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਅ. ਛੋਟੇ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ :-

- 1. ਗ਼ਰੀਬੀ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ ? ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ ?
- 2. ਸਾਪੇਖ ਅਤੇ ਨਿਰਪੇਖ ਗ਼ਰੀਬੀ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੋ।
- 3. ਗ਼ਰੀਬ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹੜੀਆਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ?
- 4. ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਗ਼ਰੀਬੀ ਰੇਖਾ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਕਿਵੇਂ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ? ਵਰਨਣ ਕਰੋ
- 5. ਗ਼ਰੀਬੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮਾਪ-ਦੰਡਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰੋ।
- 6. 1993-94 ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਗ਼ਰੀਬੀ ਦੇ ਰੁਝਾਨਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰੋ।
- 7. ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਗ਼ਰੀਬੀ ਦੀ ਅੰਤਰ ਰਾਜੀ ਅਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਰਨਣ ਕਰੋ।
- 8. ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਗ਼ਰੀਬੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਕਿਹੜੇ ਹਨ
- 9. ਗ਼ਰੀਬੀ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੈ, ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰੋ।
- 10. ਆਰਥਿਕ ਵਾਧੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਨ ਗ਼ਰੀਬੀ ਘਟਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੋ।

11. ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੇਂਡੂ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਗਾਰੰਟੀ ਐਕਟ, 2005 ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਹਨ ?
12. ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਚਲਾਏ ਗਏ ਕਿਸੇ ਤਿੰਨ ਗਰੀਬੀ ਘਟਾਉ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰੋ ।

